

Adriaan Duiveman

De polder als eeuwig slagveld

Landschap, waterbeheer en militaire metaforiek

Voor veel Nederlanders is de gewonnen ‘strijd tegen het water’ één van de grootste wapenfeiten van ons land.¹ Dit nationale verhaal doordrenkt met militaire metaforiek heeft niet alleen ons denken over het landschap gevormd, maar ook het landschap zelf. Echter, nu de zeespiegel stijgt moeten er radicale acties worden ondernomen waarmee niet alleen het Nederlandse landschap ingrijpend kan veranderen, maar ook het nationale verhaal dat er mee verbonden is. Beleidsmakers, journalisten en historici zouden hierbij kunnen helpen door de nadruk in de geschiedenis van waterbeheer te verschuiven van veroveringsdrang naar aanpassingsvermogen.

In een van de mooiste afleveringen van de VPRO-serie *Nederland van Boven* vliegt de camera over glinsterende rivieren, kabbelende sloten en kuierende strandwandelaars. Het zijn vredige beelden. Maar schijn bedriegt, herinnert de brommende voice-over de kijker. Zelfs ‘na honderden jaren van bittere strijd’ is water ‘nog steeds een gevaarlijke vijand’.² Militaire metaforen komen meerdere keren terug in de uitzending. Grote delen van Nederland zijn ‘veroverd op het water’, stelt de voice-over, en de zee- en rivierdijken zijn onze ‘verdedigingslinies’. De ‘strijd tegen het water’ is een krachtige metafoor die al in de zestiende eeuw opduikt, wanneer Nederlandse schrijvers de opstand tegen de Habsburgse vorst en de bescherming tegen overstromingen beschrijven als een tweefrontenoorlog.³ Lange tijd was de metafoor functioneel. Deze metafoor inspireerde de inwoners van de Republiek om de scheppen op te nemen en het water buiten te houden. Maar nu de zeespiegel stijgt en Nederland tegelijkertijd langzaam wegzakt door vervening, zou Nederland de strijd met het water juist door de militaire metaforiek kunnen verliezen.

Duiveman

In een recent verschenen rapport luidt waterkundig instituut Deltares de noodklok.⁴ De Nederlandse waterwerken kunnen het land niet beschermen tegen de zeespiegelstijging die in veel scenario's wordt voorzien. Uitgewerkte beleidsadviezen geeft het instituut niet, maar waterkundigen ontwerpen al innovatieve, technische oplossingen voor dijkbeheer en waterwerken. Geograaf Maarten Kleinhans is een groot voorstander van een andere aanpak: ontpoldering; het strategisch onder water zetten van delen van Nederland. In zijn lezing voor de Universiteit van Nederland stelt hij onomwonden dat ons land vaker zou moeten overstromen.⁵ Overstromingen leiden tot sedimentafzetting, vormen zo buffers tegen hoog water en creëren op de lange duur nieuwe landbouwgronden. Echter, om dit effect te bereiken moeten we eerst landbouwgronden 'teruggeven' aan de rivieren of de zee. Dat teruggeven blijkt moeilijk. Is het strategisch doorsteken van de dijken niet een nederlaag; het wapperen met de witte vlag? Geplande overstromingen veranderen niet alleen het fysieke land, maar breken ook met het verhaal dat Nederlanders over hun land vertellen.

Verhalende dijken

De weerstand tegen ontpoldering toont dat voor mensen een landschap meer behelst dan alleen zand en klei. Mensen hebben geen futuristische *augmented reality*-bril nodig om een extra laag van interpretatie en betekenis over de 'echte wereld' heen te leggen.⁶ Gebouwen, bomen en paden worden gekoppeld aan ervaringen en kunnen zo gedachten en gevoelens oproepen. Die gevoelens en gedachten zijn niet altijd prettig. Er is immers in meer of mindere mate altijd risico en gevaar in de wereld.

In zijn boek *Landscapes of Fear* betoogt cultureel geograaf Yi-Fu Tuan dat de mens zijn angst voor de gevaren van de omgeving bedwingt door orde te scheppen: '[E]very human construction – whether mental or material – is a component in a landscape of fear because it exists to contain chaos.'⁷ Voor Tuan liggen mentale en materiële orde in elkaars verlengde; verhalen en fysieke constructies lopen in elkaar over. Volksverhalen, mythes en filosofieën creëren orde in de chaos van de omgeving en zijn daardoor, zo stelt hij, als 'shelters in the mind'. Net als de muren en daken die ons moeten beschermen tegen de chaos van de elementen, herinneren onze mentale constructies ons altijd aan onze kwetsbaarheid.

Weinig plekken boezemden de premoderne mens zoveel angst in als de zee.⁸ De watermassa tussen de continenten met zijn oneindige, donkere

diepten en constante, onvoorspelbare bewegingen belichaamde de ultieme chaos. Dijken zijn daarom meer dan kunstmatige heuvels in het landschap. De dijk creëerde, zo stelt historicus Marie Luisa Allemeyer, een chaotische buiten- en geordende binnenwereld.⁹ Net als muren en daken, verhult en bevestigde de dijk het gevaar van de buitenwereld. Voor de bewoners van de regiogebieden waren de dijken een constante, materiële herinnering aan het risico dat ze liepen.¹⁰ De bouwwerken verbinden zo verleden, heden en toekomst. Ze stammen uit het verleden en zijn gebouwd of verzaaid na de rampzalige ervaring van een overstroming. Tegelijkertijd verwijzen ze naar een toekomst waarin hoogwater nog vaak een probleem zal vormen en waarin veiligheid nooit volledig gegarandeerd is.

Dijken tonen echter niet alleen het gevaar. Ze laten ook zien dat mensen vindingrijk zijn en samen orde kunnen scheppen in hun omgeving.¹¹ De eerste dijken verschenen in de Nederlanden rond het jaar 800. Daarvoor woonden de inwoners van de Nederlanden nog op verhoogde, kunstmatige heuvels terpen of wierden, maar vanaf de negende eeuw begonnen ze steeds meer te vertrouwen op de veiligheid van de dijken. Met de komst van geavanceerde drainagetechnieken en kapitaalkrachtige investeerders werden in de zeventiende eeuw grote stukken verveende grond ingepolderd. In hun strijd tegen het water verloren de Nederlanders nog af en toe terrein, maar uiteindelijk boekten de inwoners toch voornamelijk overwinningen.¹² Met de vorming van de Nederlandse Republiek werd het water een onderdeel van het nationale verhaal en een bron van trots. Voor hedendaagse Nederlanders is dat nog steeds zo.¹³ Uit een enquête van het *Historisch Nieuwsblad* bleek dat de Nederlander zich het trotst voelt op zijn land door de nationale sportprestaties en de gewonnen strijd tegen het water.¹⁴

De functie van militaire metaforiek

Het Nederlandse denken over de relatie tussen mens en water is doordrenkt van militaire metaforiek.¹⁵ Het feit dat de vrijwilligers van de waterschappen nog steeds worden aangeduid als ‘het dijkleger’ is tekenend. Deze metaforen zijn echter niet zomaar stijlfiguren. In hun invloedrijke boek *Metaphors We Live By* betogen de taalkundigen George Lakoff en Mark Johnson dat metaforen onze gedachten over en onze ervaring van de wereld vormen.¹⁶ Uiteindelijk beïnvloeden ze daardoor ook onze acties in die wereld. Als mensen met problemen worden geconfronteerd, blijkt de metafoor waarin ze het probleem vatten hun oplossing te sturen.¹⁷ Hoe groot de gevolgen

van dit fenomeen kunnen zijn, was te zien in de nasleep van orkaan Katrina (2005). Televisiezenders en kranten legden disproportioneel veel nadruk op plunderingen en geweld, vaak enkel gebaseerd op geruchten. Door het getroffen New Orleans te verbeelden als een *war zone* moedigden de media onnodig hardhandig ingrijpen van de National Guard aan.¹⁸ De metafoor leidde zo het contraproductief handelen van de overheidsinstanties.

De metaforische strijd tegen het water heeft een vergelijkbaar sturend effect. Het leidt niet alleen ons denken over onze relatie met de rivieren en de zee, maar leidt ook onze acties in de fysieke omgeving. Technologiefilosof Hub Zwart stelt dat het Nederlandse landschap de materialisatie is van de ideeën van zijn makers over de relatie tussen mens en natuur.¹⁹ De afgelopen eeuwen werd het landschap gevormd door aquafobie, betoogt hij. Water maakte handel, transport en landbouw mogelijk, maar kon zich onverwachts tot gevaarlijke vijand ontpoppen. Deze wisselende, tweeledige relatie met het water is nooit helemaal verdwenen. Het Nederlandse landschap waar je tijdens een zomerse zondag doorheen fietst is in onze verbeelding een eeuwig slagveld.

De militaire metafoor in het Nederlandse waterbeheer was lange tijd functioneel. Dijksolidariteit was lang niet altijd vanzelfsprekend aan de Noordzeekust.²⁰ Het dijkonderhoud vroeg grote arbeidsinspanning van de lokale boeren en later, met de professionalisering van het waterbeheer, aanzienlijke financiële bijdragen van de landeigenaren. Historicus Arne Kaijser vraagt zich dan ook af hoe de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne inwoners van de Nederlanden het voor elkaar kregen om grootschalige waterbeheerprojecten uit te voeren zonder sterke centrale overheid.²¹ Het antwoord vindt hij in instituties: regels die de arbeidsverdeling, inspectieprocedures en sancties voor overtredingen vastlegden. Dankzij deze instituties wisten de premoderne inwoners van de Nederlanden zich te wapenen tegen het *free-rider problem*. Iedereen moest wel bijdragen aan de bouw van en het onderhoud aan de dijken. Echter, instituties waren misschien niet de enige weg naar dijksolidariteit. Gedeelde identiteit zou net zo belangrijk geweest kunnen zijn.

In zijn lesboek *Vaderlands A-B boek voor de Nederlandsche Jeugd* (1781) trekt de achttiende-eeuwse schrijver Joan Hendrik Swildens een parallel tussen oorlogvoering en waterbeheer. Hij stelt dat oorlogen en de strijd tegen het water enkel worden gewonnen door een deugdzaame bevolking, door een volk met 'eene standvastige geneigdheid om alles te doen, wat men verplicht is te doen.'²² Geen activiteit kon die deugdzaamheid beter vangen dan '[he]

t yverig arbeiden aan den Dyk, aldus Swildens. Zijn instructies voor de kinderen van de Republiek maken duidelijk dat militaire metaforiek een doel diende. De strijd was een narratief dat de urgentie van het gevaar benadrukte en de bewoners van het land ertoe aanzette dat gevaar samen het hoofd te bieden. Dijksolidariteit werd aangemoedigd met oorlogstaal. Vervolgens werd deze oorlogstaal een verhaal dat niet alleen onze Nederlandse identiteit vormde, maar ook ons landschap.

Het doorsteken van de identiteit

Het verhaal van de strijd tegen het water was dus lange tijd functioneel. Nu lijkt het ons echter vooral dwars te zitten. De historici Ruth Morgan en James Smith stellen dat premoderne manieren van denken over de relatie tussen mens en water nog rondspoken in het huidige waterbeheer.²³ Ik zou een stap verder willen gaan. Deze manieren van denken hebben zich gematerialiseerd in de klei, de sloten en het helmgras. De ideeën over waterbeheer zijn dus geen doorzichtige spoken maar tastbare artefacten. Ons nationale verhaal en ons nationale landschap hebben elkaar gevormd en zijn verweven.

Als identiteit en omgeving elkaar vormen wordt het moeilijk om stukken land terug te geven aan het water. Het wissen van menselijke sporen uit een landschap maakt het betekenisloos, stelt milieufilosoof Martin Drenthen.²⁴ Overstromingen, zowel onverwachts als gepland, maken het verhaal dat een landschap vertelde onleesbaar.²⁵ Dit betekent dat ontpoldering niet alleen een ruimtelijk effect heeft, maar ook een culturele impact. Toen de relatief kleine Hedwigepolder moest worden teruggegeven aan de Schelde leidde dit tot groot protest vanuit de lokale Zeelanders. Behalve dat er vruchtbare landbouwgrond verloren zou gaan, deed de ruimtelijke aanpassing ook inbreuk op de lokale identiteit.²⁶ Een van de betrokken boeren klaagde tegen een NRC-journalist over het gebrekkige historische besef van de politici die de ontpoldering bedachten. ‘Het is absurd om land dat met strijd is gewonnen op de zee aan de zee terug te geven. (...) Ik vroeg de heer Nijpels of hij het wapen van Zeeland – *Luctor et emergo*, ik worstel en kom boven – wel kent. Als je het rampjaar 1953 hebt meegemaakt, dan is het ondenkbaar dijken door te steken.’²⁷

Tijdens een interdisciplinair symposium over mens en water (Nijmegen, 7 juni 2018) stelde Kleinhans dat de Hedwigepolder nog maar een fractie is van het land dat we in de toekomst moeten teruggeven aan de rivieren of de zee.²⁸ Als we Nederland een duurzame toekomst willen geven moeten er nog veel

meer stukken land ontpolderd worden. Het huidige overheidsprogramma *Ruimte voor de rivier* is volgens de geograaf nog lang niet ambitieus genoeg om het tij te keren. Economische consequenties houden noodzakelijke, grootschalige aanpassingen tegen, betoogt Kleinhans. Maar als we nu geen actie ondernemen, kunnen de gevolgen van de stijgende zeespiegel op lange termijn veel groter zijn. Naast de economische gevolgen van ontpoldering zijn er echter ook culturele gevolgen. In de afgelopen eeuwen is ons denken over onze relatie met het water gevormd door militaire metaforiek en zijn onze polders slagvelden geworden. In deze situatie is, zoals de Zeeuwse boer al zei, het doorsteken van de dijken simpelweg ondenkbaar.

Is het mogelijk om onder het dwingende narratief van de strijd uit te komen? Wellicht helpt het als historici laten zien dat de geschiedenis van de Nederlandse delta niet alleen wordt gekenmerkt door menselijke veroveringsdrang, maar ook door menselijke aanpassing. Waterstaatshistoricus Petra van Dam laat zien dat ook in de zestiende eeuw er al het besef bestond dat het water niet altijd te controleren was, en dat meebewegen met het water niet gelijk stond aan verlies.²⁹ Van de late middeleeuwen tot ver in de negentiende eeuw hadden de Nederlanders in rivier- en kustregio's een amfibische levenswijze, zo stelt ze.³⁰ Met 'amfibisch' bedoelt Van Dam het 'veilige en gemakkelijke heen en weer bewegen tussen de droge en natte delen van het landschap'.³¹ Voor de Nederlandse boeren was dit, zelfs achter de dijken, de voornaamste overlevingstactiek. Landbouwgronden stonden regelmatig tijdelijk onder water en de bewoners ontwikkelden strategieën om met de constante verandering van het landschap om te gaan. Zo bouwden ze hun huizen op verhogingen en was er altijd een boot in de buurt om familie en vee mee veilig te stellen. Dit pragmatisme en aanpassingsvermogen is net zo goed onderdeel van de geschiedenis van de Nederlandse delta als de trotste veroveringsdrang.

Recente overheids campagnes proberen de Nederlandse burgers bewust te maken van overstroomingsgevaar. Zo kan je op de website www.overstroomik.nl kijken of je risico loopt en welke voorzorgsmaatregelen je moet nemen. Deze campagnes legitimeren daarnaast de aanzienlijke overheidsuitgaven aan waterbeheer. Het is uiteraard goed dat Nederlandse burgers zich bewust zijn van de risico's en belastinggeld willen investeren in waterbeheer. In de publiekscommunicatie van waterschappen en Rijkswaterstaat duikt echter regelmatig weer die eeuwenoude 'strijd tegen het water' op. In de Nederlandse media is het niet anders. Een snelle

zoeksessie op digitale krantenbank *NexisLexis Academic* laat zien dat in de Nederlandse nationale kranten de frase ‘strijd tegen het water’ in maar liefst 273 artikelen terugkomt in de periode 2013-2018.³² Beleidsmakers en journalisten willen waterbeheer relevant maken en houden voor de burgers, maar gebruiken daarvoor metaforen die niet meer relevant zijn.

Voor duurzaam waterbeheer zouden ambtenaren en journalisten moeten zoeken naar andere verhalen en andere metaforiek om onze relatie met het water en de natuur te vatten. Maar misschien hebben historici hierin ook een taak. Door het ‘amfibische’ verleden van de Nederlanders aan het licht te brengen zou het tactische doorsteken van de dijken wellicht minder als een trendbreuk ervaren worden. Voor de betonnen waterwerken en harde zeekeringen werden opgetrokken moesten de Nederlanders wel meebewegen met het water. Nu moeten we dat meebewegen weer leren. De stijgende zeespiegel en het zakkende land dwingen ons om het landschap op een andere manier te gaan bekijken en te vormen. Om de polders te redden moeten we ze demilitariseren.

Noten

1. Dit artikel komt voort uit het onderzoeksproject ‘Dealing with Disasters: The Shaping of Local and National Identities in the Netherlands, 1421-1890’ onder leiding van prof. dr. Lotte Jensen. Voor meer informatie, zie www.dealingwithdisasters.nl. Ik bedank Lilian Nijhuis voor haar adviezen.
2. Roel Bentz van den Berg, *Water, vriend of vijand?, Nederland van Boven*, 2014, https://www.vpro.nl/speel~VPWON_1152046~water-vriend-of-vijand-nederland-van-boven~.html.
3. Simon Schama, *The embarrassment of riches: an interpretation of Dutch culture in the golden age* (Lodon: Harper Press, 2004), 42.
4. Marcel aan de Brugh, “In 2065 bestaan de Wadplaten misschien wel niet meer,” *NRC Handelsblad*, september 18, 2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/09/18/zeespiegel-stijgt-harder-dan-we-denken-a1616994>.
5. Maarten Kleinmans, *Water: Waarom zou Nederland vaker moeten overstromen?* (Universiteit van Nederland, 2016), <https://youtu.be/OEaSaHyFFWY>.
6. *Augmented reality* is de toevoeging van beelden, teksten en andere sensorische informatie aan de waarneembare werkelijkheid door een speciale bril, mobiele telefoon of andere technologische *gadget*. In tegenstelling tot *virtual reality* wordt er geen compleet nieuwe werkelijkheid gecreëerd, maar wordt de bestaande uitgebreid. Denk bijvoorbeeld aan de app Pokémon Go. Echter, mensen ervaren de wereld altijd al met toegevoegde informatie: we interpreteren de wereld die we waarnemen en

Duiveman

voegen onze interpretaties er aan toe.

7. Yi-fu Tuan, *Landscapes of Fear* (Oxford: Basil Blackwell, 1979), 6.
8. Jean Delumeau, *La peur en occident, XIVe-XVIIIe siècles: Une cité assiégée* (Paris: Fayard, 1978), 31-32; Raingard Esser, "Fear of Water and Floods in the Low Countries," in: *Fear in Early Modern Society*, ed. William G. Naphy en Penny Roberts (Manchester; New York: Manchester University Press, 1997), 62; Otto S. Knottnerus, "Angst voor de zee: Veranderende culturele patronen langs de Nederlandse en Duitse Waddenkust (1500-1800)," in: *De Republiek Tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800*, ed. Karel Davids et al. (Louvain; Apeldoorn: Garant, 1995), 57-81.
9. Marie Luisa Allemeyer, "*Kein Land ohne Deich!*": *Lebenswelten einer Küstengesellschaft in der Frühen Neuzeit*, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006), 80.
10. Michael Kempe, "Mind the Next Flood!": Memories of Natural Disasters in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present," *The Medieval History Journal* 10, no. 1-2 (October 12, 2006): 334; Adam D Sundberg, "Floods, Worms, and Cattle Plague: Nature-Induced Disaster at the Closing of the Dutch Golden Age, 1672-1764" (The University of Kansas, 2015), 136.
11. Sundberg, "Floods," 134-135.
12. Bij het verlies van land gaat het niet alleen om grootse overstromingen, maar ook om de vorming van plassen en meren door turfwinning. Denk bijvoorbeeld aan de groei van het Haarlemmermeer door verving.
13. Lotte Jensen, *Wij tegen het water: Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen: Vantilt, 2018), 7-9.
14. Annemarie Lavèn, "Nationale identiteit: Veel trots, weinig kennis: Nederlanders worstelen met het verleden," *Historisch Nieuwsblad*, juni 2018, <https://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/49574/nationale-identiteit-veel-trots-weinig-kennis.html>.
15. Overigens is de militaire metaforiek in het denken over waterbeheer niet uniek voor Nederland. Ook in de Duitse kust- en rivierregio's kwam en komt het terug. Zie bijvoorbeeld Martin Döring, "Das Hochwasser wirkt als prima Bindemittel: Die metaphorische mediale Konstruktion eines wiedervereinigten Deutschlands in Zeiten der Oderflut 1997," in: *Naturkatastrophen: Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert*, red. Dieter Groh, Michael Kempe, en Franz Mauelshagen (Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2003), 314-23.; David Blackbourn, *The Conquest of Nature: Water, Landscape and the Making of Modern Germany* (London: Jonathan Cape, 2006), 40-41.; Marie Luisa Allemeyer, "The World According to Harro: Mentalities, Politics and Social Relations in an Early Modern Coastal Society," *GHI Bulletin*, suppl. 3 (2006): 53-54; Martin Rheinheimer, "Mythos Sturmflut: Der Kampf gegen das Meer und die Suche nach Identität," *Demokratische Geschichte* 15 (2003): 41.
16. George Lakoff en Mark Johnson, *Metaphors We Live By* (Chicago, Illinois: University of Chicago Press, 1980).
17. Paul H. Thibodeau en Lera Boroditsky, "Metaphors We Think With: The Role of

- Metaphor in Reasoning,” *PLoS ONE* 6, no. 2 (February 23, 2011): e16782.
18. Kathleen Tierney, Christine Bevc, en Erica Kuligowski, “Metaphors Matter: Disaster Myths, Media Frames, and Their Consequences in Hurricane Katrina,” *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 604, no. 1 (2006): 57–81.
 19. Hub Zwart, “Aquaphobia, Tulipmania, Biophilia: A Moral Geography of the Dutch Landscape,” *Environmental Values* 12, no. 1 (2003): 108.
 20. Milja van Tielhof, “Forced Solidarity: Maintenance of Coastal Defences Along the North Sea Coast in the Early Modern Period,” *Environment and History* 21, no. 3 (2015): 319–350.
 21. Arne Kaijser, “System Building from Below: Institutional Change in Dutch Water Control Systems,” *Technology and Culture* (2002): 521–548.
 22. Joan Hendrik Swildens, *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd* (Amsterdam: W. Holtrop, 1781), ix.
 23. R. A. Morgan en J. L. Smith, “Premodern Streams of Thought in Twenty-First-Century Water Management,” *Radical History Review* 2013, no. 116 (2013): 122.
 24. Martin Drenthen, “Rewilding in Layered Landscapes as a Challenge to Place Identity,” *Environmental Values* 27, no. 4 (August 2018): 411–412.
 25. John E. Morgan, “Understanding Flooding in Early Modern England,” *Journal of Historical Geography* 50 (2015): 45.
 26. Hans Renes, “New Nature in Old Landscapes: Some Dutch Examples of the Relation Between History, Heritage and Ecological Restoration,” *Environmental Values* 27, no. 4 (2018): 368.
 27. Kester Freriks, “Hedwigepolder is nu nog droog: Vlaanderen en Nederland ruziën over de Schelde,” *NRC Handelsblad*, 20 augustus 2009, <https://www.nrc.nl/nieuws/2009/08/20/hedwigepolder-is-nu-nog-droog-11770978-a513210>.
 28. Maarten Kleinhans, “Levend laagland: Hoe natuurlijke processen en menselijk handelen de Delta vormden en verdrinken” (Nijmegen: symposium Water, 7 juni 2018).
 29. P. J. E. M. van Dam, “Water en land,” *BMGN - Low Countries Historical Review* 124, no. 3 (2009): 463.
 30. P.J.E.M. van Dam, *De amfibische cultuur: Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam: VU University Press, 2010), 15.
 31. Van Dam, *De amfibische cultuur*, 11.
 32. Het gaat hier om de periode 1 januari 2013 t/m 27 november 2018. De nationale kranten zijn *De Telegraaf*, *Trouw*, *NRC Handelsblad*, *De Volkskrant*, *Het Financieel Dagblad*, *Reformatorisch Dagblad*, *Nederlands Dagblad*, *Algemeen Dagblad*, *NRC*, *NEXT*, *Parool*, *Metro* en *Spits*.